

حکیم الیاس بن یوسف نظامی گنجوی، شاعر بلندآوازه و قصه پرداز چیره دست ایرانی که چهره او از ورای قرن‌ها فاصله همچنان درخشان و پرتألو مانده است، شاعری است که زندگانی و اندیشه اش، هنوز نیازمند تأمل و کاوش است. استاد عالی‌مقدار ادب فارسی و نویسنده اندیشه مند پرتکاپو، دکتر عبدالحسین زرین کوب - دام بقائه - که عمری را در مسیر بازنمایی و تبیین اندیشه اسلامی و ادب فارسی و کاویدن زندگی و تفکر اندیشمندان و ادیبان پیشرو این مرز و بوم نهاده است، اینک هدیه ماندنی دیگری را برای دوستداران این زمینه‌ها به ارمغان آورده است. استاد، خود هدف از تألیف این کتاب را - که راهی بیست ساله پیموده است - چنین بیان می نماید:

با وجود پژوهش‌های گوناگون که طی سالهای اخیر درباره نظامی گنجوی انتشار یافته است، زندگی او هنوز پر از نقطه‌های ابهام است. اقسوال تذکره نویسان درین باره غالباً آکنده از اشتباه و تناقض و مشحون از خلط و خطاست ... به علاوه، هم شعر و هنر او هنوز محتاج ارزیابی عمیق‌تری است، هم محتوا و مآخذ اندیشه و تعلیم او به بررسی بیشتری نیاز دارد. با اینهمه، تصویر رنگ روباخته و تا حدی از هم گسیخته‌یی که هم اکنون از روی اطلاعات بالنسبه موثق موجود می‌توان از زندگی او طرح کرد، برای درک برخی جزئیات از هنر و اندیشه او خالی از فائده نیست. (ص ۱۴).

در آغازین بخش کتاب، تحت عنوان «شهر بند گنجه»، جغرافیای تاریخی این شهر - که زادگاه نظامی است - با تکیه بر نابسامانیها و پریشانیهای گنجه، به طور گذرا کاویده شده است. با همه این نابسامانیها، اما گنجه، کانون عمده رواج شعر و ادب فارسی بوده است و «شاعر شهر» الیاس بن یوسف، مشهور به نظامی گنجوی است، ولی او در عزلت و انزوا می‌زید، عزلتی که حصار آزادی و استقلال او محسوب است و به گفته مؤلف:

برخلاف اکثر شاعران که در جستجوی ممدوح،

پا به پای پیر گنجه در جستجوی ناکجا آباد

محمد حسن تهرانی

پیر گنجه،

در جستجوی ناکجا آباد

درباره زندگی، آثار، و اندیشه نظامی

عبدالحسین زرین کوب

عبدالحسین زرین کوب. پیر گنجه در جستجوی ناکجا آباد. (چاپ اول: انتشارات سخن، ۱۳۷۲).
۳۵۹ ص، وزیری.

می‌کند که نظامی با تمام اهمیتی که شاهان به وی نموده‌اند، تا پایان عمر نه عزلت خود را ترک گفت و نه عشق خانگی خود را به طرز زندگی بیدردان خرابات آلود و نه لب به شراب زد (ص ۲۳).

مخزن الاسرار وی که اوکین ثمره عزلت و ریاضت شاعر محسوب می‌شود، در عین حال اوکین تجربه عمده شاعرانه عصر وی در «پیوند شعر با شرع» بود. در عین اینکه، توجه و علاقه او به زهد و تشریح، هیچگاه باعث اصرار در تعلیم تصوف رسمی عصر هم نشد. حفظ این اعتدال در محدوده شعری مخزن الاسرار از خصائص نظامی است و نکته‌ای که مؤلف به ظرافت آن تأکید ورزیده است. به همین جهت مخزن، در محافل صوفیه، آن شهرت و قبولی مورد انتظار شاعر را نمی‌یابد.

در اینجا مؤلف بستر ذهنی نظامی را از سرودن مخزن الاسرار این چنینی تا هوسنامه خسرو و شیرین آن چنانی، کاویده است و عدم مغایرت در پدید آوردن این دو منظومه را نموده است. سپس چگونگی پدید آمدن منظومه‌های لیلی و مجنون، هفت پیکر و اسکندرنامه را و اینکه نظامی چگونه مسیری چنین بلند را طی بیست و هفت سال در جستجوی مدینه فاضله انسانی پوئیده است، مورد بحث قرار داده؛ جستجویی که از سالهای نظم مخزن آغاز و از آن پس در اقالیم دنیای خسرو و شیرین، لیلی و مجنون و هفت پیکر دنبال شده و سرانجام در منظومه دوگانه اسکندرنامه، به نهایت رسیده است، اگرچه حتی «گنج» که او را در همه عمر شهر بند خویش کرده بود، مثل همه جای دیگر دنیا، هیچگاه به آفاق آن مدینه فاضله نزدیک نشد. و این «آرمان شهر نیکان» همان ناکجا آبادی است که فکر نظامی، همه سعی در تحقیق و طلب آن بوده است.

بخش نخستین کتاب با ابیاتی بس مناسب که خلاصه گفته‌های مؤلف است، پایان می‌یابد.

در بخش دوم، تحت عنوان راز گنج، از اولین منظومه پنج گنج بتفصیل سخن می‌رود و بر تقلید و نظیره‌گویی شاعر - مثل عطار در اسرارنامه - از منظومه حدیقه الحقیقه

دائم از یک ولایت به ولایت دیگر می‌رفتند و از یک دربار به دربار دیگر سرک می‌کشیدند، وی از این دربارگروی‌ها خود را برکنار می‌داشت. (ص ۲۱).
مؤلف، آنگاه به گوشه‌هایی از زندگی این شاعر بزرگ پرداخته و آبشخورهای فکری و منابع تغذیه اندیشه وی را تا حدود روشنی نشان داده است و نموده است که وی چگونه ضمن انصراف از ابتدال محیط عصر خود با نمونه‌های کمال انسانی - که جامعه عصری او روز به روز از آن فاصله می‌گرفت - آشنا شده و خویشتن را برای جستجوی کمال مطلوب انسانی و ترسیم الگوی انقلاب واقعی در آن مدینه جاهله، آماده می‌کرده است. و از همین روست که مؤلف معتقد است طرز دیدگاه و اندیشه نظامی به شعر او حال و هوای یک هنر غیر عادی داده است و او در عزلت رهیده از ابتدال خود، از هر چیزی، چیزهایی می‌یافت که به ندرت به چشم دیگران می‌رفت و بالنتیجه زبانش زیبایی حاضر را یافته است. همین تازه‌جویی در بیان باعث می‌شود تا او به استعاره بیش از تشبیه و به تشبیه بیش از توصیف عادی گرایش یابد.

نکته زیبایی که مؤلف در این قسمت بدان اشاره کرده است، این است که: نظامی گو اینکه عمر خویش را در عزلت به سر کرد، ولی گناه گناه، ظاهراً به جهت تأمین استمرار فراغت و عزلت، ناچار به سرودن قصایدی برای بعضی از پادشاهان اطراف شده است، ولی سرایش این اشعار با عنایت به ناخرسندی شاعر از هرج و مرج و استبداد حاکم بر گنج از طرفی و ذوق شعری و شناخت وی از سخن، باعث شده تا صورت قدرت و هیبت شاهانه آنان در خاطر وی نقش آرمانی یابد و از امیدها و خوش‌باوریهای بلندی که فقط با صورت آرمانی آن ممدوحان تناسب داشته ولی با حقیقت حال موافق نبوده - آکنده گردد. از این رو علاقه‌ای که نظامی در مورد برخی از شاهان ابراز کرده، تنها ناشی از خوش‌بینی و زودباوری ذهن شیفته او بوده که از حقیقت حال خبر نداشته است (ص ۲۱). آنگاهی از این نکته می‌تواند، آن ابراز علاقه‌ها و مدح سرایه‌ها را تا حدی در نظر خواننده اهل دقت، توجه پذیر کند. مؤلف تصریح

سنایی غزنوی تأکید رفته است.

نکته قابل توجهی که مؤلف بدان اشارت آورده، این است که نظامی در مخزن برای نمایاندن برتری خود - که در آن زمان شاعری نوحاسته و جوان محسوب می شد - دچار نوعی افراط در نوآوری شده که احیاناً کلام او را در پیچ و خم استعارات غریب و تعبیرات بی سابقه به تعقید و ابهام کشانده و فهم دقیق پاره‌ای از معانی و اغراض وی را دشوار ساخته و بدینسان بود که مخزن با وجود همه فخامت بیان و اشتمالش بر مقالات و حکایات جالب و پرمغز، شهرت و قبول سزاوار را در نزد صوفیه و زهاد نیافت.

آنگاه مؤلف، به تحلیل و کاویدن یک یک مقالات بیست گانه مخزن پرداخته است و در همه آنها رگه‌های روشنی از جستجوی نظامی به دنبال «ناکجاآباد» را نموده است.

در این بین، استاد، هم به علت عدم رابطه منطقی و هندسه‌ای عقلی میان این بیست مقالت اشاره آورده است و بر آن دلیل قرائتی را اقامه کرده، (ر. ک: ص ۴۷)، گو اینکه در یک مورد، «مقالت دهم»، برابر قرائتی دیگر توالی منطقی با مقالت سابق رعایت شده است (ر. ک: ص ۴۹)، و هم در ضمن ارائه گزارشی گویا و مفید از هر مقالت، احیاناً به ناخن زندهای محققانه به مضامین این مقالات نیز پرداخته‌اند. این بخش با بسط سخن در نقد و تحلیل حکایات مخزن و ساختمان شناسی این داستانها پایان می‌پذیرند.

بخش سوم کتاب زیر عنوان قصه خسرو و شیرین آغاز می‌گردد و به خواننده نشان می‌دهد که شاعر، چگونه با عبور از اقلیم زهد مخزن الاسرار و ورود به دنیای خسرو و شیرین، جستجو برای دست‌یابی به جامعه آرمانی را پی گرفته است؛ گرچه ملامتگران این شیوه او را نیز، به نوعی مورد نکوهش قرار داده‌اند. استاد چگونگی پدیدآمدن خسرو و شیرین را پیش از این در بخش اول، به مناسبت، آورده بود (ر. ک: ص ۲۳). آنچه که ظرافت و شیوایی این بخش را چند چندان کرده است، امتزاج اشعار نظامی است با نثر شاعرانه و استادانه مؤلف که جای جای این نثر قویم را آذین بسته و بر زیبایی آن افزوده، خواننده را با شور و

اشتیاق در پی‌گیری سخن، به دنبال خود می‌کشد.

پس از نقل داستان خسرو و شیرین، مؤلف به مقایسه‌ای عالمانه میان خسرو و شیرین نظامی با خسرو و شیرین فردوسی بزرگ پرداخته و مجموعاً خسرو و شیرین نظامی را برتری داده است. پیش از این نیز در ابتدای بخش سوم مقایسه‌ای گذرا بین این دو داستان آورده بود. (ر. ک: ص ۷۴ و ۷۵).

آنگاه، زوایت نظامی از این حکایت، از دیدگاه نقد تاریخی نیز بررسی شده است. مؤلف را اعتقاد بر آن است که پاره‌ای از قسمتهای این قصه برابر روایت پیر گنج در مآخذ اصلی وجود ندارد و این پاره‌ها احتمالاً آفریده تخیل پر بار قصه‌پرداز گنج باشد و پاره‌ای دیگر نیز برابر قرائتی، مبنی بر عناصر حکایات عامیانه است. در این باره استاد سخنی دراز دامن آورده‌اند.

در بخش چهارم که عشق و جدایی نام گرفته است، ابتدا از سیر پدیدآمدن منظومه دیگر خمسه نظامی - لیلی و مجنون - سخن رفته است و اینکه نظامی در آن مقطع، دیگر در چشم پادشاهان، نه یک شاعر مداح درباری، بل به عنوان یک هنرمند حکیم طرفه‌کار، جای خود را باز کرده و شعر وی از انعکاس قابل ملاحظه‌ای در نزد آنان برخوردار گشته بود. نگرشی تاریخی به قصه لیلی و مجنون، بیان این قصه با همان نثر قویم آذین گرفته به تک مصرعه‌های نظامی، نگاهی گذرا به تفاوت‌های لیلی و مجنون با خسرو و شیرین، سخنی تحلیلی در ساختمان شناسی حکایت لیلی و مجنون، نمودن این نکته که اقدام به نظم این حکایت هم دنباله سیری در آفاق یک ناکجاآباد در دنیای سنت‌ها و محنت‌های بادیه است - گو اینکه ناکجاآباد لیلی و مجنون کمتر از ناکجاآباد خسرو و شیرین بی‌امید نیست -، دیگر قسمتهای این بخش را تا پایان، تشکیل می‌دهد.

گنبد پریان پنجمین بخش کتاب است که در باب هفت پیکر بتفصیل سخن می‌گوید. سیر پدیدآمدن این منظومه پس از نه سال که از پایان قصه لیلی و مجنون می‌گذشت، برای ادامه جستجوی ناکجاآباد، اولین سخن

کائنات عالم - که در عین حال متضمن باریک نگری در چیزهای عادی زندگی هر روزینه است - وی را از پاره‌ای جهات پیشرو آنچه در شعر فارسی سبک هندی می‌خوانند، نشان می‌دهد، نگرشی نظامی به شعر بادیده تقدیس و تکریم به رغم ناخرسندیهایی که از حاسدان و زهدفروشان داشته و مبارزه مؤدبانه وی با آنان، نازک‌اندیشی جلوه‌گر در کلام او، پویایی مستمر شعر نظامی در طی زمان و سیر خط تعالی و تکامل.

بخش هشتم تحت عنوان زبان و قصه آغاز می‌گردد. این بخش سخنی بلند درباره زبان نظامی دارد. دقت و سواس بارز نظامی در انتخاب واژگان، استفاده از الفاظ و ترکیبات زیبا و خوش‌آهنگ رایج غیر فارسی که با موسیقی ویژه گفتار پیر گنجه هماهنگی تمام دارد، کاربرد انواع ضرب‌المثلها، زبانزدها و صیغه‌های سوگند و دعا، کاربرد پی‌درپی و پیوسته استعاره، مجاز و تلمیح، مشحون نبودن کلام پیر گنجه از لغات و تعبیرات علمی و حکمی که ناشی از رعایت هم‌زبانی با مخاطب است، گرایش به لغات عامیانه و الفاظ «سوقه» در همین راستا، کثرت اشارات وی به آداب و رسوم و عادات و خرافات عامیانه در لسانی موعظه‌آمیز و در برخی موارد سرزنش‌آمیز که در عین حال نموداری از این آداب و عادات در عهد اوست، طرح سؤال و جوابهای هنرمندانه، کاربرد زبانزدهای سنتی، استفاده از حشو و ایجاز در موارد مناسب خود، همه و همه از ویژگیهای زبان نظامی است. مع هذا زبانی تا این اندازه پرداخته و حساب شده و در عین حال موسیقایی و سرشار از تصویرهای مجازی و خیال‌انگیز، در پاره‌ای موارد، هرچند البته نادر، مسامحه‌آمیز، بی‌بند و بار و احياناً مخالف قیاس نیز به نظر می‌رسد، استفاده از ترکیبات مهجور و استعارات بسیار که گاه دور از ذهن است و حتی آوردن برخی تعبیرات نامأنوس و مفردات مهجور از ویژگیهای دیگر زبان نظامی است که مثل زبان بسیاری دیگر از آفرینندگان آثار، کلام او را از مسامحاتی هرچند کوچک آغشته است. البته پاره‌ای از این موارد، ناشی از التزام «طرز غریب» او و پاره‌ای دیگر

این بخش است. آنگاه همانند قصه‌های پیشین، حکایت به نثر نقل می‌شود، گو اینکه در نقل این حکایت، بابسی کمتر از حکایتهای قبلی، از اشعار نظامی، کمک گرفته شده است. استاد، هفت پیکر را خیال‌انگیزترین و پررنگ و نگارترین منظومه از پنج گنج نظامی می‌داند.

بررسی تحلیلی ساختمان حکایت هفت پیکر و تبیین مواضع قوت و ضعف این داستان، مقایسه روایت نظامی با مآخذ اصلی تاریخی هفت پیکر و بیان موارد توافق و تخالف آنها، نیز نمودن ردپای پیر گنجه در جستجوی ناکجاآباد در این داستان - که قدرت شاعری و ذوق قصه‌پردازی وی - هیچ جا به اندازه آن به اوج تعالی نرسیده سخنی تفصیلی است که تا پایان این بخش ادامه می‌یابد.

ردپای قهرمان که درباره اسکندرنامه - آخرین تلاش نظامی در جستجوی مدینه فاضله - است، ششمین بخش کتاب را به خود اختصاص می‌دهد. نظامی از اسکندر، نه یک اسکندر مقدونی تاریخ، بلکه ترکیبی از او با یک حاکم حکیم افلاطونی و یک ذوالقرنین قرآنی تصویر می‌کند. در این بخش، ابتدا از مجموعه اسکندرنامه، تصویری شتابزده ارائه می‌شود، آنگاه روایت نظامی از این حکایت با مآخذ تاریخی، و خلط و حذف وی در این مآخذ به مقایسه درمی‌آید. آنگاه بتفصیل، به شرفنامه پرداخته شده و پس از آن به اقبالنامه، و اسکندر تا رسیدن به شهری - که یک آرمان شهر واقعی است - همراهی می‌شود.

بدین گونه حدیث اسکندر پایان پذیرفته و پیر گنجه هم بعد از قریب سی سال داستانسرایی آمیخته با حکمت و هنر، سرانجام مطلوب خود را در این «شهر نیکان» قابل تصویر می‌یابد. هفتمین بخش کتاب نغمه در خلوت است که در آن مطالب متعدد و پراکنده‌ای بحث شده است. نظیر: شهرت و نام‌آوری کم نظیر نظامی در جهان از ایران تا آران و از آران تا آلمان، بحثی درباره غزلسرائی نظامی، اهتمام پیر گنجه به آوردن مضامین تازه و تعابیر بی سابقه در شعر، قدرت و مهارت «تصویرسازی غریب» در شعر نظامی با نمودن نمونه‌های آن در پنج گنج و بیسان اینکه چنین نگرشی به

ناشی از برخورد با جوازاها و ضرورت‌های وزن و قافیه‌ای است. همین غریب گرائیهاست که استاد آن را در ابتدای کتابش، باعث عدم شهرت و مقبولیت سزاوار مخزن الاسرار دانسته است. (ر. ک: ص ۴۰).

اما این طرفه زبان - با وجود اشتمالش بر آن مسامحات - تقریباً همواره دل‌انگیز و آکنده از لطف و ظرافت به نظر می‌آید و اینجاست که استاد، نظامی را مخترع واقعی آیین قصه‌سرایی در شعر فارسی می‌خواند.

بخش نهم از بخشهای قابل توجه کتاب است که زیر عنوان اندیشه آغاز شده است. در ارزیابی آنچه حاصل فعالیت مستمر آفرینندگی نظامی محسوبست، باید به بررسی صورتهای گونه‌گون اندیشه‌وی پرداخت. در مراحل تحول این اندیشه خلّاق و جستجوگر، نوعی جهان‌بینی منسجم، نوعی فلسفه الهی و نوعی تعلیم اخلاقی ناظر به فن سیاست، قابل کشف است، اما نه به صورت یک تعلیم فلسفی تمام عیار، بلکه در تقریری که با خیال‌انگیزی شاعرانه بیشتر از برهان جویی سر و کار دارد و این نیز از استحکام و اصالت هنر شاعر ماست که بدون محصور کردن خود در چار دیوار نظم و انسجام منطقی - که لازمه یک اندیشه فلسفی تام است - هر آنچه در قلمرو تأملات آدمی می‌گنجد، از کلام متألّهان و دقائق حکمت عملی گرفته، تا لطایف حکمت نظری، همه را در طی آفرینش‌های شاعرانه، مجال ظهور و بروز می‌دهد و اینها همه، بدون غور و تعمق فیلسوفانه و متکلمانه است. چرا که نظامی به هم‌زبانی با مخاطب خود، متعهد مانده است و می‌داند که استدلال و رای طور شاعری است و به جوهر شعر لطمه می‌زند.

این بخش یکسره عهده‌دار تبیین چنین مباحثی است. این بحثها، از سویی نشانگر عمق تأثیر و وسعت نفوذ حکمت اسلامی و بالاخص کلام مسلمین در اندیشه نظامی و نوع ویژگیهای این اندیشه است و از سوی دیگر فهم دقائق سخن او را - که در جای جای آن ردپای آثار افلاطون، ارسطو و حکمای باستانی و نو افلاطونی یونان به چشم می‌خورد - آسانتر می‌سازد.

در این بخش، همچنین نمونه‌های بارزی از اندیشه‌های فلسفی، کلامی پیرگنجه بتفصیل کاویده می‌شود و استاد در پایان اذعان می‌دارد که تخیل بلند پرواز شاعرانه نظامی در آفاق «کلام» بیشتر مجال آسمان پویی دارد تا تنگنای محدوده برهان فلسفی و از این رو گرایش وی بیشتر به راه حل‌های دینی است.

بخش پایانی و سخن آخر با عنوان ناکجا آباد، که دیگر برای خواننده، تعبیری آشنا و روشن است، آغاز می‌گردد. این بخش تبیین ویژگیهای این ناکجا آباد را در نظر نظامی و توصیه‌های بلند وی را در زمینه چگونگی برپا کردن این مدینه فاضله، عهده‌دار می‌شود. آرمان شهری که جایگاه تبلور صلح و آرامش انسانی، وجدان بشری، آزادی و استقلال و اختیار فرد آدمی است، سرزمین بهجت و سعادت که تنها زیستگاه پاکان و پرهیزکاران است:

کسی گیرد از خلق با ما قرار

که باشد چو ما پاک و پرهیزگار

این بخش نیز چونان نُه بخش سابق دلکش و خواندنی است.

کوتاه سخن آنکه کتاب حاضر پا به پای نظامی در جستجوی ناکجا آباد رفته است و ردپای او را به خوبی به خوانندگان نموده است. در پایان کتاب چند فهرست و راهنما و یک کتابنامه که شامل پاره‌ای از ماخذ کتاب به علاوه آثاری است که رجوع بدانها، برای خواننده متضمن فایده به نظر می‌رسد، نیز بخشی به عنوان یادداشتهای پس از آخرین بخش کتاب آورده شده است، ولی صد حیف که این یادداشتهای - که هر کدام در حکم یک پاورقی روشن‌نگر - است و کاملاً مربوط به مطالب متن می‌باشد، بدون هیچ علامت مشخص‌کننده‌ای در متن کتاب، آورده شده. امید است در طبعهای آتی، این کاستی توسط ناشر محترم، مرتفع گردد. اغلاط مطبعی در کتاب بسیار نادر و در حکم معدوم است. سعی بلیغ استاد فرزانه، مشکور و بر عمر عزیز گرانمایه اش افزوده باد.
